

+LAĞU/+LEGÜ EKİ ÜZERİNE*

MUSTAFA S. KAÇALIN - A. AZMI BİLGİN

Dillerde iki ana sözcük vardır; ad ve eylem. Çünkü varlık alanında iki çeşit varlık vardır; bulunuş ve oluş. Ad kalıcılığı, eylem geçiciliği gösterir. Nesne yaratıcısınca belirlenen süre boyunca, eylem yapıcısınca işlenen süre içinde vardır. Ad kavramda ya da gerçekte bir nesneye bağlı olmakla anlamlıdır. Eylem diri ya da ölü nesneye süre içinde bağlanarak kişilikçi anlam kazanır. Adın ayrıca eyleme, kişiye, ada bağlanarak yeni anlam kazanması ya da anlatmasıyla ihtiyaç ve kullanılış alanı eylemden geniştir. Sözcüklerin biri birileri arasındaki bu bağlantı genellikle eklerdir ve bunlara çekim ekleri denir. Köklerin anlamları olduğu gibi eklerin de ilişkilerde yerleri ve belli görevleri vardır.

Varlıkların biri birileriyle ilişkilerinden yeni varlıkların oluşması gibi, sözcüklerin de biri birileriyle ilişkilerinden yeni sözcüklerin oluşacağı açıktır. Bu ilişki iki kavram arasında ilgiye dayanıyor, sözcüklerle kuruluyor ve anlam ile birlikte bir yargı bildiriyorsa tümce adını alır. Tümce bir ada ya da eyleme dayalıdır. Yargı bildirmiyor anlam taşıyorsa söz öbeği adını alır. Yok ilgi tek kavramın kendisine dayanıyor ya da kendisindeki bir değişiklik söz konusu ediliyor, bu oluş yalnız anlamı anlatan eklerle yapılıyorsa bu gövde adını alır. Bu genişlemede yapı gibi anlam da genellikle eski anlama dayalıdır. Yeni elde edilen, yeni karşılaşılan bu nesne ya da eylemin anlamı nesneyi ya da eylemi konu alan ana sözcüklerin birinden genişlemiştir. Genişletme eklerine yapım ekleri denir. Yapım işi bir kaç yolda ve basamakta olur.

* Ek üzerindeki çalışmamızı rahmetli Cevat İZGİ'nin (1955 - 1995) dikkatine borçluyuz.

Ayrıntı bir yana varlıklar ve eylemler başlı başına olduklarından adları da başlı başına olmalıdır. Kısa olduklarında söz öbekleri yeni ad verme işine uygun olmakla birlikte görünüş yönünden gövde daha kullanışlı olmaktadır. Gövdeyi ortaya çıkaran ekler basit ya da birleşiktir. Köke bir ya da birkaç ek üst üste gelebilir.

Yeni varlık ya da vakalara ad bulmak gereğini karşılamada ve başka dillere karşı Türkçe'nin tavrını koymada yapı, incelik ve özelliklerini belirlemiş olmak gereklidir. Bu da yazı, söz ve kuralları belirlemekle olur. Kuralları belirlemek kesimine giren ek araştırması dilimiz açısından söz araştırması gibi önemlidir. Çünkü kökün anlamı ekin anlatımı vardır. (Edatların anlatımı varsa da başlı başına kelimelerdir.) Dilin görevi olan anlaşmayı sağlamak ise anlamak ve anlatmak ile olabilmektedir.

İşte burada bu düşünceyle bir birleşik eki ele almak istedik. Bu ek adlara gelen ve âlet adı yapan +lağu, +legü ekidir.

Çoğu dillerde ve özellikle eklemeli dillerde ekler önemli görevler üstlenir. Ekler de kökler gibi dilin en eski devrelerine dayanır. Sözcük köküne getirilen eklerle yeni, farklı anlamlar ortaya çıkar. Kökler gibi eklerin sayıları da sınırlıdır. Bu durumda mevcut kök ve eklerden yararlanarak yeni biçimler ortaya çıkarmak diller için vaz geçilmez bir gelenektir. Bu aynı zamanda düşünce düzeneğinin gelişmesini de etkiler.

Yapı bakımından eklemeli bir dil olan Türkçe'de sözcük köklerine gelen eklerin işlevlerinin yeterince araştırıldığı söylenemez. Türkçe'nin anlatım ve türetim gücünün yüksek olduğu, özellikle Türkçe'nin çeşitli devrelerinde kullanılan yapım eklerinin araştırılıp incelenmesi ile daha iyi ortaya çıkacaktır. Türetme işlerinde kullanılan ekleri öbür dillerde Türkçe'deki kadar bulmak oldukça güçtür. Ayrıca kimi eklerin değişik işlevlerde kullanıldığı ve farklı görevler üstlendiği görülmektedir. Bu tür dilleri işletmenin, kullanım alanına çıkarmanın yükü ekler üzerindedir. Dilde var olan köklerin sonradan artırılması, yeniden kök yapılması söz konusu olmadığına göre geriye bugün eldeki veya daha önceki devrelerde kullanılmış olan köklere çeşitli ekler getirerek yeni varlık ve kavramların karşılanması kalmaktadır. Türkçe bu yolla yep-

yeni sözcükler elde etmeği Eski Türkçe'den bugüne değin sürdürmektedir.

Yapım eklerindeki işlev zenginliği üzerinde çeşitli araştırmalar yapılagelmektedir. Bu çalışmalar Türkçe'nin zenginliğini ve anlatım gücünün üstünlüğünü daha iyi ortaya koymaktadır.

Türkçe'deki ekler de kökler gibi genellikle tek hecelidir. Birden çok heceli olan eklerin sayıları azdır. Bunların bir kısmı iki ayrı ekin birleşmesiyle oluşmuş, zamanla kalıplaşarak bu ekin yapısındaki eklerden birinin işlevi bütünüyle yitmiştir.

+lağū +legü eki Eski Türkçe'den beri görülen, dilin tarihi akışını içerisinde çeşitli değişikliklere uğrayan ve +la—, +le— ile —ğū, —gü ekinden oluşan birleşik bir ektir.

+la—, +le— : Eski Türkçe'de sınırsız kullanılma imkânı olan (ETG, § 89) daha sonraki dönemlerde de bütün Türk lehçelerinde yaygın olarak kullanılan bir ektir. Her türlü ada gelebilen bu ek hem etken-geçişli ad+la— 'adlandırmak, ad vermek', adım+la— 'adım ile ölçmek', ağır+la— 'saygı ve ilgi göstermek' hem edilgen-geçişsiz arık+la— 'zayıflamak', der+le— 'terlemek', tañğ+la— 'şaşırmak, hayret etmek' hem de ses yansıması hav+la— 'köpek ürmek', me+le— 'koyun, kuzu me me diye ses çıkarmak' adlara gelerek eylemler türetir. (Hacıeminoğlu, s. 216) Ad tabanının durumuna göre ekin görevi de değişmektedir. Gerçi addan türeyen eylemlerde genellikle anlam ağırlığı ad tabanındadır. Bu ekle yapılan eylemlerde ek, ada her keresinde başka nitelikler kazandırmakta, âlet adları ile ayrı bıçak+la— 'birine bıçak saplamak, bıçak vurmak', kılıç+la— 'kılıçtan geçirmek, kılıçla vurmak', zaman adları ile ayrı gece+le— 'geceyi geçirmek', sabah+la— 'sabaha dek beklemek, sabahı bulmak', nesne, renk veyâ kavramlarla ayrı türde eylemler türetmekte alçak+la— 'alçak görmek, tahkir etmek', âşık+la— 'âşık olmak', avuç+la— 'avuç ile tutmak, avuca almak', göz+le— 'gözetlemek, bakmak', kara+la— 'bir nesneyi kara duruma getirmek', yavru+la— 'hayvan doğurmak' (Hacıeminoğlu, s. 216; Ergin, § 251) sonuna geldiği ad ile bir iş yapmak, donanmak anlatmaktadır. baş+la— 'başlamak', yilvi+le— 'büyülemek' (Tekin, *Türk Dünyası El Kitabı*, s. 155).

Görünüşte her ada gelebilen +la—, +le— eki ile yapılmış olan birçok eylem yalın olarak değil —n— veyâ bir başka eylemden eylem türeten —ş— ekiyle genişledikten sonra kullanılmaktadır : gerçek +le—n— ‘doğruluğuna inanmak’, hasta +la—n— ‘hasta olmak’, hizmet +le—n— ‘istihdam etmek’; bol +la—ş— ‘bolalmak, bol duruma gelmek’, dar +la—ş— ‘daralmak, dar duruma gelmek’, iyi +le—ş— ‘iyi duruma gelmek’, (Hacıeminoğlu, s. 220; Ergin. § 251). +la—, +le— eki ile yapılan kimi eylemler bu biçimleriyle kullanış alanına çıkamaması, —ğu, —gü eki ile birlikte kullanılması durumunda da söz konusudur. +la—, +le— eki ile addan eylem yapılmış olan kimi kelimeler +ğu, —gü eki getirilmediği zaman bu yapılarıyla kullanılmamakta veyâ kullanılıştan düşmüş görülmektedir. Dolayısıyla başlangıçta ayrı iki anlambirimi olan bu ekler özellikle Batı Türkçesi’nden başlayarak pek çok örnekte birleşerek daha çok âlet, organ ve yer adları yapan bir tek ek olarak görev yapmaktadır : armut +lağı ‘armutluk’, boğurt +lağı ‘gırtlak, boğaz’, buçuk +lağı ‘yarım kilelik bir hububat ölçüsü, yarım batman sıvı alan bakraç’, fındık +lağı ‘fındık biten yer, fındıklık’, kamış +lağı ‘kamuşluk’, namaz +lağı ‘seccade’. +la—, +le— ekinin bu tür örneklerde —ğu, —gü eki ile birlikte kullanış alanına çıkması +la—, +le—’nin daha önce belirttiğimiz eylemden eylem yapan —n— ve —ş— ekleriyle genişlemesi gibi bu ekin yaygın olarak her tür ad tabanına gelebilmesindedir. —ğu, —gü eki gelmeden kullanılışı bulunmayan bu örnekler —ğu, —gü ekiyle genişleyerek kullanılmaktadır. —ğu, —gü seyrek olarak —ku, —kü, Eski Türkçe’de mecbûrîlik ve gaye anlatan bu ek sıfat, ad ve yüklem adı olarak kullanılır : bar—ğusı yok ‘gidemez’, kılma—ku kılmıç ‘yapılmayacak iş, yapılmaması gereken iş’, kork—ğu teg körk ‘korkunç resim’, ögrünçümüz sözle +gü teg ermez ‘sevencimiz anlatılacak gibi değil’ (ETG, § 225). Yapan adı, soyut adlar, âlet adları... yapan ek sık sık da sıfat yapar : atkan—ğu ‘duyuları bağlayan bağ’, bel—gü ‘işaret, alâmet’, bıç—ğu ‘bıçkı, bıçak’, uran—ğu ‘savaşçı’ (a.g.e., § 115). Ek ayrıca olabilirlik ve zarûrîlik anlatır : kurtkar—ku tmlğlar ‘kurtarılabilir canlılar, kurtarılması gereken canlılar’, küzet—gü ermez ‘gözetilmesi gerekmez’ (a.g.e., § 141). Eski Türkçe döneminden sonra da bütün lehçelerde yaygın olarak gereklilik ve gelecek zaman anlatımı taşıyan ad-fiil yapar. Batı Türkçesi’ne geçişte etkin ğ/g ünsüzleri düşer ve ad-fiil

eki olarak kullanılışı kaybolur. Ekin gelecek zaman ve gereklilik işlevini başka ekler yüklenir (Eraslan, § 103).

—ğu, —gu : İşi yapanı ve işin sonucunu anlatır : bıç—ku 'bıçkı', ked—gü 'giyecek'. Sıfat olarak gereklilik ve zaruret bildirir : az—ğu yol 'kurtuluşa götüren yol', sağ +lağu ol 'korunmalıdır' (Tekin, *Türk Dünyası El Kitabı*, s. 157). +la—'dan sonra kullanıldığı gibi, doğrudan eylem tabanlarına da gelir. Genel olarak âlet adı, ayrıca organ adları da yapar (Kılıcoğlu, s. 51-52). Bugünkü kullanışta —kı/ —ki, —ku/ —kü, —ğı/ —gi, —gu/ —gü bu türemelerin çoğu âletleri, ev avadanlıklarını veya başka nesnelere âit vasıtaları bildirir : açkı, as—kı, bile—gi, bul—gu, bur—gu, duy—gu, kur—gu, kuş—ku, say—gı, sil—gi, sür—gü, yay—gı, yuv—gu v.b. (Deny, s. 538).

—ğu, —gü ekinin değişik işlevleri bugüne değin çeşitli dil bilgisi kitaplarında ve incelemelerde ele alındığı gibi kendisinden sonra kimi ad çekim ve yapım ekleriyle kullanılışı ve çekim edatları dolayısıyla kazandığı anlam ayrılıkları üzerinde durulmuştur. (bk. Mansuroğlu, "Türkçede —ğu ekinin fonksiyonları", *Türkiyat Mecmuası*, X, 341-348). Ek soyut ve somut çeşitli adlarla âlet adları kurabilmektedir. Türkiye Türkçesi'nde ad-fiil eki olarak kullanılıştan düşünce yapım eki işlevi ile —ğu, —gü, —ku, —kü; —ğı, —gi, —kı, —ki biçimlerinde sürmektedir. (bk. Mansuroğlu, «Türkiye Türkçesinde söz yapımı üzerine notlar», *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, X, 5-25).

+lağu, +legü : Ad köklerine gelerek aygıt ve yer adı yapar (Atalay, s. 188). Bu ek ğ/g sadalı ünsüzünün ve u/ü dudak ünlüsünün etkisi ile yuvarlaklaşmış +lavu, +levü ve ekteki yuvarlak ünlünün düzleşmesi ile +lava, +leve biçimleri de ortaya çıkmıştır.

Bu ekle yapılan adların gördükleri işler :

1. Soyut adlar yapan bir ek olarak kullanılır. belin +legü 'ürkme' (ETG, s. 267). boz +lağı 'bir tür ezgi' : Bizim kara Ahmet çok güzel *bozlağı* söyler (İşitman - Koşay, I, 41). cız +lağı 'cın-gırak denen bir eğlence aygıtı ile aynanan oyunun adı' (SDD, VI, 40).

2. Hareket adı bildiren kelimeler yapar. Bu kelimeler bir kısmı —mak, —mek; —ma, —me gibi hareket adları olarak ve geçici ad göreviyle karşımıza çıkmakta, bir kısmı ise kalıcı ad olarak kullanılmaktadır. nom+lağu 'açıklama': oğrap edgü umuğ bolğu okıdu nomlağu [=İyi umut olma, okutma, açıklama] (*ETS*, s. 140), ilinçü+legü 'eğlenme, eğlence': ku<nçuyluğ> <erdni> singe inçe <tip> tiyür üd boltı katunum ili<nçü>legü yimişlikke öngül<üg> [=Kraliçesine, hatunum, eğlence bahçesine gitmek zamanı geldi, diye söyler] (*Maytrisimit*, s. 214), söz+legü 'anlatmak': tilekim söz erdi ay bilge büğü - ukuşuğ biligig özüm sözlegü [=A bilge bilgin, maksadım söz söylemek idi - Akıllı ve bilgiyi anlatmak istemiştım] (*KB*, b. 287), tanuk+lağu 'tanıklama': tuyunmakık tanuklağu üdke tegi [=Nüfûz etmeği tanıklama zamânına değin] (*ETS*, s. 152), yığ+lağu 'ağlama, ağlayış': hasta könlüm örtenür gûyâ siver cânım barur - yığlağım kilür meger gül-berg-i handânım barur [=yaralı gönlüm yanıyor, sanki sevgili câmm gidiyor - ağlayacağım geliyor, gâlibâ gül yanaklım gidiyor] (Muhammed Mehdî Xân, yr. 350a).

3. Ekin yer adı olarak kullanılan adlar türetme işlevi oldukça yaygındır. armut+lağı 'armut biten yer, armutluk' (Atalay, s. 188), av+lağu 'avlu, havlu, ağaçla, tahta ile, taşla çevrilmiş biraz yer ve koyun ağılı' (İzbudak, s. 6): av+lağı 'kuzuların altı günlük oluncaya kadar konulduğu ağılı' (Hüseyin Avni [Göktürk], I, 97). balık+lağu 'balıklanmış, balıklı yer' (Deny, s. 539), balık+lava 'Romanya'da Osmanlı döneminde bir kasaba adı' (a.y.). balık+lağu 'balık yatağı, balık havuzu, dalyan': yalunuz balıklağusmdan yılda kırk biñ filori hâsıl olur [=Yalnız balık yatağından yılda kırk bin flori elde edilir] (Tursun Bey, s. 176), balık+lağı 'balığı çok olan yer' (Atalay, s. 188), dış+lağı 'Gaziantep şehrinin güneydoğusundaki kıyı mahallelerinden birinin adı' (Aksoy, s. 210). doñız+lağı 'su değirmenlerinde çarkın bulunduğu ve döndüğü yer' (*DS*, IV, 1556) : *domuz+lağı* Değirmende gezen domuzlağıya düşer. (Koşay, s. 67/26), fındık+lağı 'fındık biten yer, fındıklık' (Atalay, s. 188), kamış+lağı 'kamışlık': Maksaba gibi. Ve dahi kamışa ve kandıraya dirler, kasaba ve halağa gibi. Cem'i ebâ' gelür, el-ebâtü maddesi (*Tercümân*, 3a/12), göz+legi 'gözetleme yeri, dağların yüksek yerlerinde nişan almak için ağaç veya taştan yapılan belli yer' (*TTS*, I, 575; *DS*, VI, 2182), küp+le-

gü (küp+levü ~ küp+lengi ~ küplengü) 'küreğin baltanın sap takılan yeri' (DS, VIII, 3040).

4. Ekin en yaygın işlevi çeşitli âlet ve nesne adları yapmasıdır. Bu, ekin bünyesindeki —ğı, —gi ekinin âlet eki yapmağa elverişli bir ek olması dolayısıyladır. bi+legü 'bileği, bileyen, bileyici âlet' (*Manihaica*, I, 8, 9). boğaz+lağı 'huni' (DS, II, 728), buçuk+lağı/ +lağa 'yarım kilelik bir hububat ölçüsü; yarım batman sıvı alan bakraç' (DS, II, 777), cız+lağı 'çingirak denen bir eğlence aygıtı' (SDD, VI, 40), çibin+lağu 'cibindirlik, sineklik, yelpaze' (*İbnü-Mühennâ Lügati*, s. 25), dağ+lağı 'dağlama demiri', 'ütü' (al-Kastalî, s. 474) 'cümle vücûdın dağlağular ile dağlar (Evliyâ Çelebi, II, yr. 303a/3), 'at dağlağularıyla vücûdın dağladılar' (Evliyâ Çelebi, VI, yr. 23b/2), su'sûr : dağlağıya dinür ki anuñ-ıla devenüñ tabanına tamğa ururlar tâ ki ğâib oldukda anuñ-ıla izi ma'lûm ola. (*al-Ukyânûs*, I, 744), boynuz yirlerin dahi ol eltâf dağlağu-y-ile dağlayasm kim 'alîl katı zahmet görmeye [=boynuz yerlerini de o nâzik dağlama âleti ile dağla ki yaralı çok acı çekmesin], şol depesi yassı dağlağuyı kim depesi miñ depesi gibidür [=tepesi çivi tepesi gibi yassı dağlama âletini] (Sabuncuoğlu, yr. 17b/9), hak+lağı 'on iki okkalık bir ekin ölçüsü' (*Türk Et-nografya Dergisi*, sy 5, s. 17) hak+la— ~ haklaa ~ haklağa ~ haklağı 'tahıl ölçeği' (DS, VII, 2255), namaz+lağı 'üzerinde namaz kılan post, halı, kilim, keçe gibi nesnelere' : Mâlik görür kerâhet olmakı secdenüñ palâslar üzerine dağı deriler namazlağular üzerine secde eylemegi [=Mâlik secdenin keçe ve deri seccâdeler üzerine yapılmasını mekruh görür] (Melifdevî, s. 248), (namaz+la ~ namaz+laa ~ namaz+lağ ~ namaz+lağa ~ namaz+lavi vb. biçimler) (DS, IX, 3236-7), (Deny, s. 539). ok+lağu 'oklava' (*İbnü-Mühennâ Lügati*, s. 53) ok+lağı : (Osm.) = oklay, ok+lağu : (Çağatayca), ok+lav : (Çağatayca) 'silindir, yuvgu, yuvak' (Radloff, I, 1000). ok+lağu ~ ok+lağı ~ oğlağı 'oklava' (TTS, V, 2943). oklâ [ohla, ohlağ, ohlağı, ohlav, ohlavi, ohlavi-2, oklaa, oklaaç, oklaç, oklağaç, oklağ, okiağa, oklağaç, oklahaç, oklangı, oklav, oklavaç, oklavi, oklavû, oklô] 'oklava' (DS, IX, 3274-5). ok+lağu 'döndürülen bir nesne, sıfat olarak yuvarlak, değirmi anlamlarına gelir' (Ögel, IV, 287-8). ok+lâ 'oklava' (Aksoy, III, 518). ok+lağı 'şipit ekmeği yapılırken bezeleri inceltmek ve yaymak için kullanılan oka benzer aygıt' (Atalay, s. 518). sabun+lağı 'sa-

bmdırık, manda boynuzundan kağını eksenini yağlamak için kap. Bu, kağınının karaçay çatalına veyâ öküzün zelvesine takılır. İçine yağ veyâ yoğurt kunur. (*Türk Etnografya Dergisi*, sy. 1, s. 47). so+lağu (<Çin. so 'zincir') 'kapı sürgüsü'. tağ+lağı ~ tağ+lağu 'dağlama âleti': tağlağı demüri; yanakta olan tağlağı yeri (*TTS*, II, 967). tüm+legi 'bir tenekelik tahıl ölçeği' (Malatya). urup+lağı (<Ar. rub' 'dörtte bir') 'timinne denilen hububat ölçeğinin dörtte biri olan ölçek, urup timinlik ölçek' (Aksoy, II, 699). yağ+lağu 'yağlama âleti' (*İbnü-Mühennâ Lügati*, s. 83). 'kızartma tavası' (*TMEN*, § 1873). yarım+l'â 'timinne adındaki hububat ölçeğinin yarısı olan ölçek' (Aksoy, III, 735). yü+legü 'hançer': süñün yülegün san <çı>tmiş osuğluğ bolup [=Süngüyle hançerle döğüşmüş saldırmış gibi olup] (*Maytrisimit*, s. 213).

5. Organ adları olarak kullanılan kelimeler türetir: boğurt+lağu 'gırtlak, boğaz': boğurtlağu içinde şiş olıcak boğurtlağuyı yarmağın tarıkasm bildürür [=boğaz içinde şiş olunca boğazı yarmağın yolunu bildirir] (Sabuncuoğlu, yr. 9a/1). boğaz+lağu ~ boğaz+lağı ~ boğaz+lavu 'soluk borusu': ne kadar nefes kim girer çıkar, evvel boğazlağuya girer yine andan çıkar [=giren çıkan her soluk ilkin soluk borusuna girer yine ondan çıkar] (*TTS*, I, 629-30). boğaz+lağu 'gırtlak, hançere' (İshak b. Murâd, s. 42) (Eşref b. Muhammed, yr. 8a). boğuz+lağu 'gırtlak, boğaz' daha doğrusu eylemden yapılmış soyut bir kavram 'boğum, boğup sıkılacak yer' (Bang-Kaup, s. 14).

6. Çeşitli somut varlık adları türetir. ab+lağı 'yapıda püşürükle direk arasına konan mertek' (Işıtman-Koşay, s. 1). av+lağu 'çalı, duvar, çit, mâni' (Orkun, I, 11). av+la [av+lağa, av+lağı, av+lağu vb. biçimler 'çit' (*DS*, I, 389). bak+lava (<*buk+lağu dilinip parça parça bölünen nesne, baklava' <buk- 'kat' etmek, paralamak, tevzi' ve taksim etmek' (Şeyh Süleymân, s. 83) (Deny, s. 539). bes+legü (<besi+legü) 'aile (fartleri), bés+legü, ol kimerse kim kût bérilür [=aile kendisine yiyecek verilendir]. (ez-Zamahşerî, s. 53/8) iç+lağu 'elbise astarı' (*TT* VIII, 90). iç+lağu (Çagatay, s. 60). öt+legü 'doğan türünden bir alıcı kuş' (*TTS*, V, 2134). tap+lağı (Işıtman-Koşay, s. 369) tar+lağu 'ekin' (<tar-(ı)ğ+*lağu): tarlağusuz bir yası yir idi [=ekinsiz bir ova yer idi] (Bang-Arat, s. 48).

+laġu, +legü'nün bünyesindeki +la-, +le- addan eylem yapma eki ve -ġu, -ġü sıfat-fiil eklerinin Eski Türkçe ve Orta Türkçe'de kendisine özgü işlevleriyle kullanıldığı görülür :

1. Sıfat olarak kullanılan kelimeler teşkil eder. amrak +laġu : ...amraklaġu ...<o>yun etizü... [=...sevilecek ... müzik ... çınlayarak] (*Maytrisimit*, s. 265). artık +laġı 'fazla, artık' (*DS*, I, 117). artık +laġa ~ artık +laġı, artık +lavı 'fazla' (*DS*, I, 334) artuk +laġu : habere artuklaġu söz katup kizb etmek [=habere fazla söz katıp yalan söylemek] (*Merkez-zâde*, yr. 285a). iş +legü 'yapılacak, görülecek' : işlegü iş ködügüg [=yapılacak işi] (*Maytrisimit*, s. 209). kuş +laġu 'kuş avlanacak' : çıkıp ildin bu tertîb birle Pervîz - Sürüp kuşlaġu yirge barup tiz [=Pervîz bu yol ile ülkeden çıkıp - gitti, hemencecik kuş avı yerine vardı] (*Kutb*, b. 3193). amân ara bir kuşlaġu kuşka kovitmiş [= bu arada bir avcı kuş tarafından kovalanmış] (*Maytrisimit*, s. 5/25). söz +legü 'söyleyecek' : çendân bu nev' sözledi kim - özge sözlegü tâkatı kalmadı [=bu tür öyle söz söyledi ki - başka söyleyecek gücü kalmadı] (*Eckmann*, s. 27).

2. İş göreni yapanı ifâde için fâil adı işlevinde kullanılır. külegü 'senâ eden' : üç üdki burkanlarka öggü külegü [=Her üç zaman burkanlarını medih ve senâ eden]. (*ETŞ*, s. 166).

3. Seyrek olarak da olsa zarf görevinde kullanılan kelime türetir. ammâ artuklaġu size bunca sevâbler yazılır [=ama fazladan size bunca sevâblar yazılır] (*TTS*, I, 238). artuklaġu biten parmak [=fazladan çıkan parmak] (*Merkez-zâde*, yr. 254a).

4. Yüklem ve yüklem adı olarak gereklilik göreviyle kullanılan kelimeler yapar : az +laġu 'azımsamalı' : tapuġ kılġu haktın anı kizlegü - üküş tâ'at erse anı azlaġu [=kulluk yapmalı, onu halktan gizlemeli - kulluk ne kadar çok olsa da azımsamalı] (*KB*, b. 3231). kiz +legü 'gizlemeli' : aya er atanmış biliglig büğü - köñül sırrı artık katıġ kizlegü [=A er denilen bilgili bilge - gönül sırrını çok iyi gizlemeli] (*KB*, b. 2689), tapuġ kizlegü kıl kişi körmesü - bu söz sırrım erdi özüm sözledi [=Kulluġu gizlemeli yap da insanlar görmesin - bu söz sırrım idi kendim söyledim] (*KB*, b.3235). ok +laġu 'oklamak gerekmek' yılan teg bu ajun yılan oklaġu [=bu dünyâ yılan gibi, yılanı oklanmak gerekli] (*AH*,

b. 213). söz+legü 'söylenecek': ögrünçümüz sözlegü teg ermez [=sevencimiz söylenecek gibi değildir] (*ETG*, § 225). söz+legü ol [=söyleyecektir] (*Altun Yaruk*, s. 27/24). yağı+lağu 'mücâdele etmeli': yağılağu kâfir yağısın katıg-yuluğla bu işke et öz kıl satıg [= kâfir olan düşmanıya amansız mücâdele etmelidir - bu işe kendini fedâ et] (*KB*, b. 4227). yığ+lağu 'ağlar olmak': Tîre şâmîñ şiddetin görgil ki kerh u subhdm - Hâlîma geh yığlağudur gâh külgü kiçeler [=Karanlık akşamın zifiri karanlığını gör ki gök ve sabahtan - geceler durumuma kimi zaman ağlamakta kimi zaman gülmekte] (*Muhammed Mehdi Xân*, yr. 350b).

+lağu, +legü ekinin addan ad yapan kimi eklerle genişlemiş biçimleri de kullanılır:

1. +luğ, +lüg, +luk, +lük ekiyle genişlemiş biçimleri daha çok sıfat olarak karşımıza çıkar. Bu kullanılışında kimi zaman mecbûrîlik ve gereklilik anlatımı bulunur. adırtlağuluğ 'ayırt edecek': ot küyürdi altını aturtlağuluğ belgü bar [=Ateş altını yaktı, ayırt edecek belirtisi var.] (*ETS*, s. 290/53). başlağuluğ 'yöneten': kara bodun başlağuluğ törü yoritıp [=halkı yöneten yasalar uygulayıp] (*ETS*, s. 71/1). ıdalağuluğ 'son verecek, vaz geçecek, atacak': çak amtı maña uğrayu et özümün isig özümün titgülük ıdalağuluk üd kolu soka kelti [=şimdi bana gelince tenimi canımı verecek feda edecek çağ zaman tam geldi] (*Altun Yaruk*, § 612/22). kızlegülük 'gizlenen, saklanan': birök ol tözünler oğlı et öz kızlegülük törüg küseyür erser [=veya o soyluların oğlu vücudun saklandığı yeri istiyor ise] (*Altun Yaruk*, § 446/14). meñgilegülük 'safa sürülecek': olurguluk meñgi meñgilegülük ordu karşılar belgülüg bolur [=oturacak safa sürülecek saray köşkler ortaya çıkar] (*Maytrisimit*, s. 52/12). ögrünçülegülüg 'gezintiye çıkılan': ögrünçülegülüg ögenler bolur [=gezintiye çıkılan nehirler vardır] (*Maytrisimit*, s. 211). öteglegülüg 'ödeyecek': ötüg birim öteglegülüg yıl ay üd kolu sakış tolsar tükeser [=borç harç ödeyecek aylar yılların vakti zamanı sayısı dolup tükenirse] (*Altun Yaruk*, § 6/18). sözlegülüg 'söylemek için': tengri burkanmıñ edgüsin erdemın king alkıg küleyü sözlegülüg ne yime tire yığ yırak [=tanrı burkanın iyiliğini erdemini enine boyuna övecek söylemek için dahi gücüm kuvvetim yok] (*Maytrisimit*, s. 200). tanuklağuluğ 'şahadet getirilen': tanuklağuluğ töz buldurtaçı [=şahadet

getirilen kökü bulduran] (*ETS*, s. 90). yuñlağuluk 'kullanılacak' : kişi üç erdinike tapığ uduğ ağır ayağ kılğuluğ süzük kirtgünç köñgül öritmiş inçip yine anmg yuñlağuluk edi tavarı yok teginmez için [=kişi üç cevhere kulluk itâat saygı hürmet kılmak için temiz düzgün niyet beslemiş olup yine onun kullanılacak malı mülkü yok olmasın diye] (*Altun Yaruk*, § 442/4). neçökin bökünki künte monı teg k(e)rgeklig işletgüluğ yuñlağuluk orun tapıp [=nasıl yapıp da bugünkü günde bunca gerekli işletilecek kullanılacak yer bulup] (*Altun Yaruk*, § 612/4).

1. Sıfat olarak kullanılışının dışında ekin daha Eski Türkçe devresinde gereklilik işleviyle kullanılışı da görülür (bk. Mansuroğlu, s. 245; Eraslan, § 120, 125). tanuklağuluk 'şahit getirmeli' : alku burkanlar üze ögitmiş iduk nomlug et özüg tanuklağuluk [=bütün burkanlar tarafından övülmüş şerefli aziz varlığım şahit getirmelidir] (*Altun Yaruk*, § 615/2). taplağuluk 'uyulmağa layık' : kamağ bilgilerke sevgülük taplağuluk üç uğuş yir tinçüdeki emgeklig taluydaki tml(1)ğlarığ örü tartıp ozğurup inç mengilig kılaym tip tidi [=bütün bilgelere sevilmeğe ve uyulmağa layıktır, üç kat yer yüzündeki ve sıkıntı dolu denizdeki canlıları yukarı kaldırıp kurtararak rahat sakin kılayım dedi] (*Altun Yaruk*, § 616/5). y(a)rıkamış y(a)rılığ tıdığsız t(e)ngrike yalan-gukka taplağuluk [=buyurduğu buyruğu engel tanımayan beğ ve kul tarafından uyulmağa lâyıktır]. (*Altun Yaruk*, § 420/2). içinin taşının barça aıngsız körkle sevgülük taplağuluk önglük yıdılığ yigüke aşığuka yarağlığ [=içiyile dışıyla bütünüyle güzel sevimli uyulmağa lâyıktır renkli kokulu yemeğe içmeğe yararlı] (*Altun Yaruk*, § 529/11). tanuklağuluklu 'şahit olmağa lâyıktır' : yine tanukladaçılı tanuklağuluklu iki törlüg nomlar ikegü birle tüzülmeğe tegmiş için [=yine şahit olmak için ve şahit olmağa lâyıktır iki türlü kuralların ikisi birlikte düzenlemeğe erişmek için] (*Altun Yaruk*, § 203/19).

2. +cı, +çi ekiyle genişlemiş biçimleri işi yapanın işi görenin adını bildirir : aşığacı 'kap kacak onarıcısı' (*İbnü-Mühennâ Lüğati*, s. 12). başlağuçı 'kumandan' : erlig kan süsin başlağuçı kasmçığ korkmçığ erkligler [=Erlig Han (=Yama) ordusunu kumanda eden heybetli korkunç kumandanlar] (*TT*, VI, 91). başlağuçı 'başta olarak' yime kamağ uluğ t(iginler) yime kunçuylar

tayşılar uluğ atl(1)ğlar başlağuçı uluğ kiçig kam(a)ğ bodun [=yine bütün büyük [prensler] yine prensesler prensler büyük şöretler başta olmak üzere büyük küçük bütün halk] (*TT*, II, 416/64). çamlağuçı 'dava eden dava açan' (*EUTS*, s. 59). işlegüçi 'işleyici' (Çagatay, s. 61). toñglağuçı 'vurucu, hırpalayıcı' : yime kişi ajumnda erken kişig tokığuçı toñglağuçı erserler [=yine insan sûretinde iken insanı dövücü hırpalayıcı iseler] (*Maytrısimit*, s. 254).

3. +lağ, +legü ekinin +sız... eki ile genişlemiş biçiminin olumsuz sıfat olarak kullanılışı da görülür. taplağusuz 'sadakatsiz' : kim men ilkisizdin berü bo yıdığ sarsığ kanlığ yiringlig sevgüsüz taplağusuz yarsmçığ et özke inçip mantım [=ben ezelden beri bu tütülü kokulu kanlı irinli sevimsiz istenmeyen tiksindirici vücuda böylece inandım] (*Altun Yaruk*, § 613/2).

KAYNAKLAR

- AH : YÜKNEKİ, Edip Ahmet b. Mahmud : *Atebetü'l-Hakâyık* : [Haz.] Reşid Rahmeti ARAT, İstanbul 1951.
- AHMET VEFİK : *Lehçe-i 'Osmânî* : İstanbul 1306.
- AKSOY, Ömer Asım : *Gaziantep Ağzı III Sözlük ve Kullanılmayan Kelimeler* : İstanbul 1946.
- Altun Yaruk* : KAYA, Ceval : *Uygurca Altun Yaruk : Giriş, Metin ve Dizin*, Ankara 1994.
- ATALAY, [Ahmet] Besim : *Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme* : İstanbul 1941 [dış kapakta 1942].
- BANG, W. - ARAT, R. Rahmeti : *Oğuz Kağan Destanı* : İstanbul 1936.
- BANG-KAUP, Willi : «Vom Köktürkischen zum Osmanischen. Vorarbeiten zu einer vergleichenden Grammatik der Türk-sprachen : II. Mitteilung : Über einige schallnachahmende Verba. Anhang : 1. Zur Erklärung von yakşi; 2. Verba auf-na und abstrakta auf -nç. III. Mitteilung : Das Formans -ğu bei Verben auf -a usw. anhang : Über die abstrakta auf -aul», *Abhandlungen der preussischen Aka-*

- demie der Wissenschaften* : Phil. - hist. Klasse, Jahrgang 1919 Nr. 5, 1919, 1-79. sf.
- BANG-KAUP, Willi : *Berlindeki Macar Enstitüsünden Türkoloji Mektupları (1925-1934)* : (Çev. Ş. TEKİN), Erzurum 1980.
- CAFEROĞLU, A[hmet] : *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* : İstanbul 1968.
- CLAUSON, Sir Gerard : *An Etymological Dictionary of Pre - Thirteenth - Century Turkish* : Oxford 1972. / Index I-II. c. *Studia Uralo - Altaica 14-15* : Szeged 1981.
- ÇAĞATAY, Saadet : *Türk Lehçeleri Örnekleri I* : 3. bs. Ankara 1977.
- DENY, Jean : *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)* : Çev. Ali Ulvi ELÖVE, İstanbul 1945, 7. fasikül.
- DS : *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, I-XII*, Ankara 1963-1982.
- ECKMANN, János : «Sadî Gülistan'ın Bilinmeyen Çağatayca Bir Çevirisi», *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1968* : Ankara 1969, 17-29. sf.
- ECKMANN, János : *Middle Turkic Glosses of the Raylands Interline ar Koran Translation* : Budapest 1976. Eleştirisi : MENGES, K. H. : «Etymologische Notizen zu Eckmanns Mittel-Türkischem Tafsir», *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* : LXX. c. 35-52. sf.
- ERASLAN, Kemal : *Eski Türkçe'de İsim-Füller* : İstanbul 1980.
- ERGİN, Muharrem : *Türk Dil Bilgisi* : İstanbul 1972, XXVIII + 407 s. «İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 785».
- Eşref B. MUHAMMED : *Hazâinü's-Saâdât* : Yzl. 1460. Haz. Bedi N[uri] ŞEHİSUVAROĞLU, Ankara 1961.
- ETG : GABAIN, A[nnamari]e von : *Eski Türkçenin Grameri* : Çev. Mehmet AKALIN, Ankara 1988.
- ETŞ : ARAT, Reşid Rahmeti : *Eski Türk Şiiri* : Ankara 1965.

- EVLİYÂ ÇELEBÎ, Mehmed Zillî b. Derviş [ö. 1682] : *Seyâhat-nâme* : DANKOFF, Robert : *An Evliya Çelebi Glossary Unusual, Dialectal and Foreign Words in the Seyahat-name* : Harvard 1991.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin : *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller* : Ankara 1991.
- HATİBOĞLU, Vecihe : *Türkçenin Ekleri* : Ankara 1981.
- Hüseyin Avni [GÖKTÜRK], «Niğde ve Muhitinde Toplanmış Kelimeler», *Halk Bilgisi Mecmuası*, Ankara 1928, I, 91-104.
- [IŞITMAN], İ[shak] Refek - [KOŞAY], H[âmit] Zübeyr : *Anadilden Derlemeler* : Ankara 1932.
- İBN MÜHENNÂ, [Camâlu 'd-dîn al-'Ubaydilî] [ö. ~ 1259] : *Kitâbu Hilyatu'l-İnsân ve Halbatu'l-Lisân* : İstanbul 1338-1340 [= 1922], Müstensihi Kilisli Muallim [Ahmet] Rıfat [BİLGE]. - [TAYMAS], Aptullah Battal : *İbnü-Mühennâ Lügati (İstanbul nüshasının türkçe bölümünün endeksidir.)* : İstanbul 1934.
- İshak B. MURAÂD : *Edviye-i Müfrede* : Yzl. [Gerede] 1389-90. CANPOLAT, Mustafa : «XVI. Yüzyılda Yazılmış Değerli Bir Tıp Eseri Edviye-i Müfrede» *Türkoloji Dergisi* : Ankara 1973, V, sy. 1, s. 21.47.
- İZBUDAK, Velet : *El-İdrâk Haşiyesi* : İstanbul 1936.
- KB : YUSUF HAS HÂCİB : *Kutadgu Bilig* : Yzl. [Kâşgar] [1069] Yay. Reşid Rahmeti ARAT, I. Metin, İstanbul 1947.
- al-KASTALÎ, 'Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed b. Yahşî ar-Rûmî al-Hanafî al-Kâzî : *Mirkatü'l-Luga* : Yzl. 1533. Abdul GHAFFAR : İstanbul. [İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Edebiyat Fakültesi Yeni Türk Dili Anabilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp. T 16484 sy.
- KILICOĞLU, Vecihe : *Cerrahiye-i İlhaniye* : Ankara 1956.
- KOŞAY, H[âmit] Z[übeyr] : «Die Mundart von Ankara», *Materialia Turcica* : Bochum 1975, I, 61-71 sf.

- KUTB : *Hüsrev ü Şirin* : Yzl. İskenderiyye 1341. - Yay. M. Necmeddin HACIEMİNOĞLU, *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri* : İstanbul 1968.
- al-MALİFDAVÎ : Ebû Hafis 'Umar : *Nazmü'l-Hilâfiyyât* : Yzl. 1110, Çev. Melifdevî 'Alışır oğlu Mustafa oğlu İbrâhim, Çev. 1332, 2. c. British Museum Or. 6815. sy.'dan Haz. A. Azmi BİLGİN, *Nazmü'l-Hilâfiyyât Tercümesi*, İstanbul 1990, I-II. İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış doktora tezi. İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp. 19089-19090. sy.
- al-MANÜFÎ, Muhammed b. Zaynu'd-dîn : *at-Tuhfatu'z-Zakiyya fi 'l-Luğati 't-Turkiyya* : Mısır 829 [= 1426] İstanbul Bâyezîd Ktp. Veliyyüddin Efendi Kit. 3092'dan Çev. [Ahmet] Besim ATALAY, Ankara 1945.
- Manihaica* : A. von LE COQ : *Türkische Manichaica aus Chotscho I*, ABAW 1911, Anhang, Berlin 1912.
- MANSUROĞLU, Mecdut : «Türkçe'de -ğu Ekinin Fonksiyonları», *Türkiyat Mecmuası* : İstanbul 1953, X. c. 341-348. sf.
- Maytrısimit* : TEKİN, Şinasi : *Uygurca Metinler II. Maytrısimit Burkancuların Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygrca İptidaî Bir Dram (Burkancılığın Vaibhâsika tarikatine âit bir eserin Uygurcası)* : Ankara 1976.
- MERKEZ-ZÂDE Ahmed b. Mustafa [ö. 1555] : *al-Bâbûs fi Tarcamati'l-Qâmûs ~ al-Bâbûsu'l-Vasît* : Hacı Selim Ağa Ktp. 1225. sy.
- Muhammad Mahdî Xân : *Sanglax* : A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammed Mahdî Xân, Facsimile Text with an Introduction and Indices by Sir Gerard CLAUSON, London 1960.
- ORKUN, Hüseyin Namık : *Türk Hukuku Tarihi*, Ankara 1935.
- ÖGEL, Bahaeddin : *Türk Kültür Tarihine Giriş IV* : Ankara 1978.
- RADLOFF, W. : *Versuch einer Wörterbuches der Türk-Dialecte* : I-IV St. Pétersbourg 1893-1911.
- SABUNCUOĞLU Şerefeddin : *Cerrahiye-i İlhaniye* : Yzl. Amasya 1465, Yay. İlder UZEL, I-II, Ankara 1992.

- SDD* : *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*, İstanbul 1939, I. c.; Ankara 1952, VI, 40.
- ŞEYH SÜLEYMÂN Efendi-i Özbekî el-Buhârî : *Luğat-i Çağatayî ve Türkî-i Osmânî* : İstanbul, 1298 [=1881].
- TEKİN, Şinasi : «Eski Türkçe», *Türk Dünyası El Kitabı* : Ankara 1976, 142-192. sf.
- Tercümân* : İBN YÛSUF, Pir Mehmed el-Ankaravî : *Tercümân* : Yzl. XV. yy. Süleymaniye Ktp. Şehit Ali Kit. 2604. sy.
- TMEN* : DOERFER, Gerhard : *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, unter besonderer Berücksichtigung alterer neuperischer Gesichtsquellen, vor allem der Mongolen und Timuridenzeit I-IV*, Wiesbaden 1963, 1965, 1967, 1975.
- TT II* : *Türkische Turfan-texte II*, W. Bang - A. v. GABAIN, SBAW, Berlin 1929.
- TT VI* : *Türkische Turfan-texte VI*, W. Bang - A. v. GABAIN - G. R. RACHMATI, SBAW, Berlin 1934.
- TT VIII* : *Türkische Turfan-texte VIII*, A. v. GABAIN, Berlin 1954.
- TTS* : *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*, I-VI, Ankara 1963-1972.
- TURSUN BEY : *Târîh-i Ebû'l-Feth* : Yzl. 1490 ~ 1495. Haz. A[hmet] Mertol TULUM, İstanbul 1977.
- Türk Etnografya Dergisi* : Ankara 1956, sy. 1, 1963, 5. sy.
- al-Ukyânûs* : al-FÎRÛZÂBÂDÎ, Macdu'd-dîn Abû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb'dan Çev. Cenânioğlu Ahmed 'Âsım al-'AYNTABÎ [ö. 1819] : *al-Ukyânûsu'l-Basît fî Tarcamati'l-Kâmûsi'l-Muhît* : Hzl. 1805-1810, [2. bs.] İstanbul 1. c. 'r 1268 [= 1852], 2. c. r-q 1269 [= 1853], 3. c. q-v 1272 [=1855] [3. bs.] İstanbul 1305 [=1887] - 1317 [= 1899].
- ez-ZAMAŞARÎ, Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd bin 'Omar bin Muhammed Bin Ahmed el-Hvârizmî [ö. 1144] : *Mukaddimetü'l-Edeb* : [Haz.] Nuri YÛCE, *Mukaddimetü'l-Edeb Hvârizm Türkçesi ile Türcümeli Şufter Nüshası, Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*, Ankara 1988.